ՊԱՆԹՈՒՐՔԻԶՄԻ ԵՎ ՆԱՑԻՈՆԱԼ-ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԱԹՈՍՅԱՆ

- Թուրքիան և Գերմանիան՝ համապատասխանաբար մինչև Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմները, բարդ և հակասական զարգացման ժամանակաշրջան ապրեցին: Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերում է 1908-1913թթ. հետհամիդյան Թուրքիայի անհաջողություններին ներքին և արտաքին ասպարեզներում, ինչպես նաև 1919-1933թթ. Վայմարյան Հանրապետության ծանր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակին: Հենց վերոհիշյալ ժամանակահատվածներում էլ վերջնականապես ձևավորվեցին պանթուրքիստական և նացիոնալ-սոցիալիստական գաղափարախոսությունները, որոնք քաղաքական կիրառում պետք է գտնեին իթթիհատական և նացիստական վարչակարգերի հաղթանակից հետո:

Լինելով ինչ-որ իմաստով համանման ճգնաժամային միջավայրերի ծնունդ,[1] նացիոնալ-սոցիալիզմը և պանթուրքիզմը կիսում էին մի շարք ընդհանուր գաղափարներ և շատ դեպքերում սնվում էին միևնույն ինտելեկտուալ աղբյուրներից: Զարմանալի չէ նաև, որ այդ գաղափարներից մի քանիսը համընկնում էին իրենց ցեղասպանական բովանդակությամբ և մեծ դեր կատարեցին հայերի և հրեաների զանգվածային ոչնչացումը հիմնավորելու գործում:

Մինչև պանթուրքիզմի և նացիոնալ-սոցիալիզմի գաղափարական ընդհանրություններին անդրադառնալը հարկ է շեշտել այն հանգամանքը, որ երկու գաղափարախոսություններն էլ իրենց աշխարհայացքները ձևակերպելիս մեծապես օգտվել են «պատրաստի» գաղափարներից: Օրինակ՝ նացիոնալ-սոցիալիզմի «Ավետարանը» համարվող «Իմ պայքարը» գրքում հանդիպող հայացքներից շատերը կարելի է տեսնել XVIII դարի կեսերից Գերմանիայում ծնունդ առած ֆոլկիստական (գերմ. folk՝ «ժողովուրդ») գաղափարախոսության մեջ, որը Հիտլերի կողմից հմտորեն ծառայեցվեց հանուն սեփական շահերի:

Նույնը կարելի է ասել պանթուրքիստ մտավորականների վերաբերյալ: Չունենալով անհրաժեշտ գաղափարական հենք թուրքական միջավայրում՝ նրանք իրենց ծայրահեղ ազգայնական հայացքները շատ դեպքերում յուրացնում էին հենց նույն գերմանական ֆոլկիզմի զինանոցից: Պատահական չէ, որ երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո Թուր-

քիայում սկսեցին թարգմանվել Հերդերի, Ֆիխտեի, Հեգելի, Նիցշեի, Տրիեուչկեի և գերմանական ազգայնականության հիմքերը ձևավորող այլ հեղինակների գրքերը:[2]

Պանթուրքիզմի և նացիոնալ-սոցիալիզմի աշխարհայացքների մեջ կարելի է առանձնացնել մի շարք էական և ոչ էական ընդհանրություններ: Մեզ, նախ և առաջ, հետաքրքրում են այս գաղափարախոսությունների այն ընդհանրացուցիչները, որոնք ուղղակիորեն կամ միջնորդավորված առնչվելու էին հայերի և հրեաների հետ: Այս իմաստով առանձնանում են ազգայնականության, ռասիզմի և ծավալապաշտության հայացքները: Ընդ որում, վերջիններիս միջև հստակ սահմանագիծ անցկացնելը բավականին դժվար է, քանի որ դրանք շատ հաճախ հանդես են գալիս միասնական տեսքով և փոխպայմանավորված:

Երկու աշխարհամարտերին նախորդող վերոհիշյալ ճգնաժամային փուլերում ազգայնականության յուրահատուկ դրսևորում պետք է համարել այսպես կոչված «ժողովրդականության» գաղափարների ծնունդը: Գերմանիայում այն արտահայտվեց «ֆոլկիզմի» իսկ Թուրքիայում՝ «խալքչըլըք» (թուրք. halk՝ «ժողովուրդ») շարժումների ձևով: Ընդ որում, այս վերջինը, որ ձուլվեց պանթուրքիզմի մեջ, իր գաղափարներն ակնհայտորեն փոխառել էր գերմանական նախակերպարից, որը հիմք հանդիսացավ նաև նացիոնալ-սոցիալիզմի համար:

Գերմանացի ազգայնականների համար «ֆոլկը» նշանակում էր մարդկանց որոշակի կատարյալ հանրություն, որը ձուլված է իր բնական միջավայրի հետ և արմատներով գնացել է բնության խորքերը: Այստեղից՝ «ֆոլկի» կենսական ուժերը գտնվում են գյուղացիության մեջ, որն առավել մոտ է կանգնած բնությանը: Ֆոլկիստները տրանով արտահայտում էին իրենց անթաքույց թշնամանքը քաղաքի հանդեպ, որն իր գործարաններով, քաղաքային յուրահատուկ կյանքով համարվում էր ոչ մաքուր:[3]

Զարմանալի չէ, որ այս համատեքստում ֆոլկիստների հարձակման առարկա դարձան հրեաները, որոնք գլխավորապես բնակվում էին քաղաքներում (դրա լավագույն դրսևորումներից էր «Բեռլինը հրեաների դրմենն է» հաճախակի դարձած կոչերը):[4] Իսկ այն հանգամանքը, որ հրեան Գերմանիայի տարբեր շրջաններում զբաղվում էին վաշխառությամբ, սկսեց օգտագործվել որպես պախարակման նոր առիթ: Ֆոլկիստական ոգով գրված վեպերում սովորական թեմա դարձավ գերմանացի գյուղացու ունեզրկումը հրեայի կողմից: Այս ժանրի ամենանշանավոր գրքերից էր Վիլհելմ Պոլենցի «Գյուղացին Բյուտներից» վեպը (1895), որից ժամանակին մեծապես ազդվել էր Ադոլֆ Հիտլերը (այստեղ խոսվում էր գերմանացի մի գյուղացու մասին, որը չկարողանալով հետ վերադարձնել պարտքը հրեա վաշխառուին, կորցնում է իր հողը և հուսահատությունից ինքնասպանություն է գործում. հրեան այդ հողի վրա գործարան է կառուցում):[5]

Այսպիսով, ֆոլկիստները հրեային նույնացնում էին ինդուստրիալ հասարակության հետ, որն արմատախիլ է անում գյուղացուն, զրկում նրան հողից, պատճառ դառնում նրա մահվան: Սրանից ելնելով՝ ներկայացվում էր գերմանական դժբախտությունների վերացման ֆոլկիստական ճանապարհը. «եթե օձը հեռացվի ծառի արմատներից, ծառը կծաղկի»:[6]

Արդեն արդուլհամիդյան վարչակարգի տապալման ժամանակաշրջանից Թուրքիայում արմատավորվում էր մի գաղափարախոսություն,

որը շատ գծերով նման էր գերմանական ֆոլկիզմին, և, որը յուրացվեց իթթիհատականների կողմից:

Ազգայնական տրամադրությունների բարձրացման պահին թուրք մտավորականները ևս իրենց հայացքներն ուղղեցին դեպի թուրք գյուղացին՝ ազգի իդեալ գտնելու մտադրությամբ: Դա, մասնավորապես, երևում է պանթուրքիզմի գլխավոր գաղափարախոսներից մեկի՝ Զիա Գեոք Ալփի աշխատանքներում (ի դեպ՝ նա քաջ ծանոթ է եղել գերմանացի հայտնի հակահրեա-ֆոլկիստ պատմաբան Տրիետչկեի աշխատություններին):[7] Զիա Գեոք Ալփը առաջ էր քաշում այն կարծիքը, որ Թուրքիան իր ուժերը պետք է քաղի Անատոլիայի «կոշտ» գյուղացիությունից, որն աչքի է ընկնում իր կարգապահությամբ, հայրենասիրությամբ, հավատարիմ ոգով և ռազմականությամբ:[8]

Ֆոլկիստական գաղափարախոսության օրինակով Գեոք Ալփն իր ստեղծագործություններում որոշակի հակադրություն է մտցնում հասարակ ժողովրդի կամ գյուղացիների (halk) և քաղաքացիների (sehirli) միջև: Հեղինակը գտնում է, որ վերջիններս, կենտրոնացած լինելով քաղաքներում, հիմնականում օտար ծագում ունեն և չթաքնված արհամարհանքով են նայում գավառներում ապրողների վրա:[9]

Կոչ անելով թուրք մտավորականությանը հոգ տանել թուրքական գյուղի մասին՝ Գեոք Ալփը նաև շեշտում է այդ նույն գյուղը վաշխառուների, կապալառուների, ամենակուլ առևտրականների ձեռքից փրկելու անհրաժեշտությունը:[10] Պարզ է, որ այս իմաստով, ի թիվս այլ ժողովուրդների, հարձակման թիրախ էին դառնում նաև հայերը: Օրինակ՝ Թուրքիայի քաղաքներում գործող հայկական դրամատները, որոնք որոշակի գործարքներ էին կատարում նաև մահմեդական գյուղացիների հետ, թուրք ազգայնական մամուլում սկսում են ստանալ «տզրուկ», «դավաճան» պիտակները:[11]

Վերոհիշյալ հարցում թուրք գաղափարախոսների վերաբերմունքում ակնհայտորեն նշմարվում են գերմանացի գործիչների ազդեցության արձագանքները: Գերմանացի պատմաբան Հիլմար Կայզերը նշում է այն մարդկանց անունները, որոնք մինչև Առաջին աշխարհամարտն ընկած ժամանակաշրջանում օգնել են Գերմանիայում և, հետևաբար, Թուրքիայում հակահայկական տրամադրությունների ձևավորմանը: Օրինակ՝ նրանցից Ալբերտ Վիրսը՝ հակահրեական պանգերմանական լիգայի առաջատար դեմքերից մեկը, ասում էր, որ հայերը «ծծում են թուրք գյուղացիության արյունը ...Նրանք շահագործում են նաև Կովկասի գերմանացի գաղութարնակներին»:[12]

Ի հետևանք այս ամենի՝ թուրք ազգայնականների շրջանում ևս պետք է առաջանար «օձը ծառի արմատներից հեռացնելու» մտադրությունը:

Հայերի և հրեաների հանդեպ խնդրո առարկա գաղափարախոսությունների վերաբերմունքը պարզաբանելիս հարկ է հաշվի առնել նաև տնտեսական բնույթի ծայրահեղական հայացքների խնդիրը:

Երիտթուրքերի կողմից երկրպագվող թուրքիզմի անբաժան մաս պետք է համարել զուտ թուրքական տնտեսական համակարգ ստեղծելու ազգայնական ծրագիրը: Ամերիկահայ պատմաբան Ս. Աստուրյանի կարծիքով «միլլի իքթիսաթի» («ազգային տնտեսություն») գաղափարը թուրքերը փոխառել էին գերմանացի ազգայնական Ֆրիդրիխ Լիստի հայացքնե-

րից[13] (նրա ազդեցությունն անժխտելի է նաև նացիոնալ-սոցիալիզմի պանգերմանական գաղափարների ձևավորման վրա): «Ազգային տնտեսության» օսմանյան համատեքստում ստացել էր հետևյալ իմաստը. ձերբազատվել կայսերական տնտեսության «մակաբույծ» ոչ թուրքական տարրերից և ստեղծել օրգանական թուրքական բուրժուազիա, որը կայսրությունը կտաներ դեպի տնտեսական առաջադիմություն:[14] Այս միտումը հստակ նկարագրված է Թեքին Ալփի «Թուրքական և պանթուրքական իդեալը» գրքում: Հեղինակը նշում է, որ պատերազմից առաջ ծայր առած ազգայնական շարժման հետևանքով սկսեցին բոյկոտի ենթարկվել հայերի, հույների և այլ ազգության գործարարների ապրանքները: Այդ քաղաքականությունը ջերմորեն խրախուսվում էր ազգայնական մամուլի և կառավարության կողմից, որի արդյունքում հարյուրավոր հայ և հույն առևտրականներ կործանվեցին[15]: Համեմատաբար խաղաղ միջոցների կողքին հայերի հանդեպ սկսեց կիրառվել նաև հարձակումների և թալանի քաղաքականությունը, որն իր ծայրագույնին հասավ ցեղասպանության ժամանակ «բռնի հավասարում» կարգախոսի ներքո:[16]

Նացիոնալ-սոցիալիզմը ևս ապագա ռայխի տնտեսական կեցությունը չէր պատկերացնում գերմանական աշխատավորի «արյունը խմող» հրեական գործարար տարրի հետ համատեղ: Դրա վառ ապացույցը 1933-1939թթ. Գերմանիայի և օկուպացված երկրների հրեաների նկատմամբ իրականացված քաղաքականությունն էր, որը դրսևորվեց երկրի տնտեսության «արիականացմամբ»: Այս քաղաքականությունը ենթադրում էր բոլոր հրեական մասնավոր ձեռնարկությունների, կազմակերպությունների անցումը գերմանացիների ձեռքը:[17] Մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը նացիստներին հիմնականում հաջողվեց իրականացնել այդ ծրագիրը. «կամավոր» և բռնի եղանակներով հրեա սեփականատերերը հաճախ չնչին գներով, «վաճառեցին» իրենց ունեցվածքը: Ճնշման տակ մանր և միջին ձեռնարկատերերի կողքին այդպես վարվեցին նաև Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում արդյունահանմամբ զբաղվող Ռոտշիլդների, Վայնմանների, Պետսչեկների հրեական խոշոր ընտանիքները:[18]

Պանթուրքիստների և նացիստների վերոհիշյալ հայացքները զգալի դեր պետք է կատարեին «Թուրքիան թուրքացնելու» և «Գերմանիան գերմանականացնելու» ծրագրերի արդարացման համատեքստում: Դրանք, անկասկած, կարելի է դասել ազգայնական գաղափարների ոլորտը: Սակայն պանթուրքիզմին և նացիոնալ-սոցիալիզմին հատուկ այսպիսի նեղ ազգայնականությունը, որպես կանոն, հաղթահարվում էր ավելի ծայրահեղական բնույթի ռասիստական հայացքներով:

Թեև թուրք գաղափարախոսների դավանած ռասիզմը աչքի չէր ընկնում այն «կուռ» կառուցվածքով, որը հատուկ էր նացիստական ռասիզմին,[19] այնուամենայնիվ, պանթուրքիզմն ու նացիոնալ-սոցիալիզմն այստեղ ևս շփման ընդհանուր եզրեր ունեն: Սրա պատճառը թերևս այն է, որ և՛ թուրք, և՛ գերմանացի մտավորականներն իրենց հայացքները հարստացրել էին միևնույն գաղափարական ակունքներից:

Եվրոպական ռասիզմի հայր իրավամբ կարելի է համարել XIX դարի կեսերի ֆրանսիացի դիվանագետ Արթուր դը Գոբինոյին: Վերջինիս հայացքները մեծ տարածում էին ստացել Եվրոպայի տարբեր երկրներում, հատկապես՝ Գերմանիայում: Ամենայն հավանականությամբ հենց այստեղից էր, որ գերմանական մտքի կողմից հարստացված այդ գաղափարներն

անցան Թուրքիա, իսկ ավելի ուշ՝ քաղաքական կիրառում գտան բուն Գերմանիայում: Բանն այն է, որ ռասիստական գաղափարները XIX դարի վերջի - XX դարի սկզբի Գերմանիայում տարածում էին գտնում հիմնականում պանգերմանական շարժումների շրջանակներում, իսկ պանթուրքիստ մտածողները, ինչպես Գեոք Ալփը, Աքչուրան և այլոք, քաջ ծանոթ էին պանգերմանական շարժման առաջնորդների աշխատանքներին: Բացառված չէ, որ ֆրանսիացի Գոբինոյի գաղափարներն իրենց հետ Թուրքիա բերած լինեին նաև «Իթթիհատ վե թերաքքի»-ի փարիզյան մասնաճյուղի անդամները:

Հենց սկզբից նշենք այն տարբերությունների մասին, որոնք տեղ պետք է գտնեին գերմանացի և թուրք գաղափարախոսների հայացքներում՝ ռասա երևույթը սահմանելիս: Գերմանացիների համար ռասաները դասակարգվում էին ըստ մարդաբանական և մշակութային, մասնավորապես՝ լեզվաբանական տվյալների: Ընդ որում, առաջին տեղում էին մարդաբանական հատկանիշները: Մասնավորապես, հենվելով Տակիտոսի «Գերմանիա» աշխատության տվյալների վրա՝ նացիստ գաղափարախոսները (Ռոզենբերգ, Գյունտեր) «նորդիկական» ռասայի (թեև գիտականորեն նման ռասա գոյություն չունի) ֆիզիկական իդեալ սկսեցին համարել բարձրահասակ, ճվաձև դեմքով, շեկ մազերով, կապույտ, խոշոր աչքերով, սպիտակ մաշկով, նեղ քթով մարդուն:[20] Հենվելով Կանտի կողմից առաջ քաշած այն գաղափարի վրա, ըստ որի աշխարհագրականորեն պայմանավորված ռասայական առանձնահատկություններն ուղեկցվում են «ներքին կենսական ուժով», ռասիստ մտածողներն առաջ քաշեցին այն դրույթը, թե գերմանացիների արտաքին հատկանիշները պայմանավորում են նրանց բարձր և բացառիկ ներքին ոգին:[21]

Այս հարցում մի փոքր այլ մոտեցում պետք է ցուցաբերեին պանթուրքիստները: Նրանք հասկանում էին, որ «թուրանական ռասայի» մարդաբանական հատկանիշները սահմանելու համար պատմությանը չարժեր անդրադառնալ. XX դարի օսմանյան թուրքերն իրենց մարդաբանական տվյալներով վաղուց նման չէին այն ցեղերին, որոնք նվաճել էին Փոքր Ասիան (այդ դեպքում նրանց համար դժվար կլիներ արտաքին հատկանիշների նմանություններ գտնել նաև միջինասիական թրքախոս ժողովուրդների հետ): Այստեղ օգնության է գալիս թուրք գաղափարախոսների հնարամտությունը: Նրանք ռասան բնորոշելիս հիմնականում շեշտը դնում են մշակույթի վրա: Այսպես, Գեոք Ալփը գտնում է, որ արենակցությունը, գանգի ձևը, մազերի և աչքերի գույնը քիչ դեր են խաղում մարդկային ցեղը բնորոշելու համար. դրա փախարեն՝ ժողովրդի ներքին կապը իրականացվում է մշակույթի միջոցով:[22]

Այնուամենայնիվ պանթուրքիստները՝ գերմանացի գաղափարակիցների օրինակով որոշեցին ստեղծել «թուրանական մարդու» իրենց սեփական իդեալը: Այդ պատճառով, նշում է Զարևանդը, որոշվեց թուրքի մեջ վերակենդանացնել ժուժկալության, առողջության և մարմնական զորության իդեալները, որոնք կորսվել էին անդադար պատերազմների և մեղմ կլիմայի ու հանդարտ կյանքի ազդեցությամբ:[23] Դրա ապացույցն Առաջին աշխարհամարտից առաջ ստեղծված չափահասների «Թուրք գյուջու» («Թուրքական ուժ») և պատանիների «Իզջի» («Արահետ գտնող») կազմակերպություններն էին (այս վերջինն իր անունը և ծրագիրը փոխառել էր գերմանական համանուն "Pfadfinder" («Արահետ գտնող») շարժումից):[24]

Հատկանշական է, որ երկու գաղափարախոսությունների ներկայացուցիչներն էլ ակտիվորեն գովաբանում էին սեփական «ռասաները»: Այսպես, գերմանացի ազգայնամոլ գործիչներն առաջ քաշեցին «արիական ռասայի»՝ մաքուր և մնացած բոլոր ռասաներից բարձր լինելու գաղափարը: Եթե սկզբնական շրջանում «արիացիների» շարքին դասվում էին համեմատաբար մեծ թվով ժողովուրդներ (օրինակ՝ անգլիացիները), ապա արդեն նացիոնալ-սոցիալիստները «բարձրագույն արիականությունը» ներկայացնում էին որպես զուտ գերմանական առանձնաշնորհ. գերմանացիներին մյուս՝ ավելի ցածր «արիացիներից» տարբերակելու համար ընտրվեց ռասայական ինքնանվանման «նորդիկական արիացիներ» անվանումը:[25]

Շարունակելով «հիմնավորել» իրենց բացառիկությունը՝ գերմանացի հեղինակներն առաջ էին մղում այն միտքը, թե Արևմուտքում տեղի ունեցած բոլոր կարևոր պատմական իրադարձությունները տեղի են ունեցել արիացիների առաջնորդությամբ. Հռոմի պապերը, ֆրանսիական հեղափոխության հեղինակները հենց այս ռասային են պատկանել, իտալական ռենեսանսի հայտնի առաջնորդները ոչ թե ռոմանական ծագում են ունեցել, այլ գոթեր և լանգոբարդներ են եղել:[26] Գերմանական ռասիզմի մեկ այլ հիմնադիր՝ Հյուստոն Չեմբերլենը, անգամ պնդում էր, որ Հիսուս Քրիստոսն է արիական ծագում ունեցել:[27]

Դիմելով վաղ գերմանական ռասիստների օրինակին՝ պանթուրքիստ-ազգայնամոլներն սկսեցին բարձրացնել իրենց սեփական «ռասան»: Վերջինս, ըստ Զիա Գեոք Ալփի, կոչվում էր «ուրալ-ալթայան», որի մի մասն էլ հանդիսանում են օսմանյան թուրքերը:[28] Իսկ Գեոք Ալփի գաղափարակիցները պնդում էին, թե «թյուրք-թուրանյան ռասան» Արևելքի, գուցե նաև ամբողջ մարդկության համար հանդիսանում է էներգիայի աղբյուր: Անգամ՝ պանթուրքիստական գաղափարները տարածող «Թյուք յուրդու» («Թուրքական օջախ») հանդեսում խմբագրական հոդված տպագրվեց, որում ասվում էր, թե աշխարհի բոլոր առաջնորդները սերում են երկու ազգերից՝ թուրքերից և գերմանացիներից: Այսպես՝ Թունիսից մինչև Յեմեն, Իրան, Հնդկաչին, Ղրիմ, Աֆղանստան և ավելի հեռու տիրակալները թյուրքական ծագում ունեն, իսկ Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ավստրիայի, Իտալիայի և մի շարք այլ երկրների առաջնորդները գերմանացիներ են:[29] Նույն թերթում Ահմեդ Աղաևը գրում էր, որ բացառությամբ ճապոնացիների, թյուրքերը Ասիայի ամենաառաջավոր և մշակութապես զարգացած ժողովուրդն են, նաև ավելացնում էր, որ «ո՛չ Կովկասի հայերը և ո՛չ էլ Կազանի ռուսները չեն կարող հավասարվել թյուրք առևտրականներին և վարպետներին»:[30]

Պետք է նշել, որ ո՛չ գերմանացի, ո՛չ թուրք գաղափարախոսների կողմից իրենց «ռասաների» գովերգումն ինքնանպատակ չէր: Այն պարզապես հիմքեր էր նախապատրաստում հետագա հավակնությունների համար:

Պանթուրքիզմը և նացիոնալ-սոցիալիզմը առավելապես համընկնում են «սոցիալական դարվինիզմի» նկատմամբ տածած համակրելի վերաբերմունքով: Այս ուղղության ներկայացուցիչներ Հ. Սպենսերը (հիմնադիր), Հ. Չեմբերլենը, Ժ. դը Լապուժը, Օ. Կոնտը և ուրիշներ, Չարլզ Դարվինի «գոյության պայքարի» և «բնական ընտրության» կենսաբանական օրենքներն անհիմն կերպով փոխադրում էին մարդկային հասարակության

վրա: Այս պատճառով է, որ պանթուրքիզմի և նացիոնալ-սոցիալիզմի համատեքստերում «սոցիալական դարվինիզմի» գաղափարները ձեռք բերեցին մյուս ժողովուրդներին նվաճելու և ոչնչացնելու բովանդակություն:

Դեռ Գոբինոն պնդում էր, որ նվաճումների ձգտումը հանդիսանում է արիացիների բնավորության հատուկ գիծը, որի միջոցով նրանք բարձր են կանգնած մյուս նվաճված ռասաներից:[31] Հ. Չեմբերլենը ավելացնում էր, որ գերմանացիներն իրավունք ունեն աշխարհը տիրելու, քանի որ հանդիսանում են հունական և հինդո-արիական լավագույն որակների կրողները:[32] Մեկ այլ ռասիստ գաղափարախոս՝ Լյուդվիգ Վոլտմանը, որի հայացքները զգալիորեն փոխառվեցին նացիստների կողմից, պնդում էր, թե քանի որ գերմանական ռասան ընտրված է աշխարհին տիրելու համար, ապա այն պետք է ֆիզիկապես զրավի իր զարգացման համար անհրաժեշտ տարածքներ: Ըստ հեղինակի, ի վերուստ գերմանական ռասային է վերապահված աշխարհը տիրելու իրավունքը:[33] Պատահական չէ, որ նացիստներն զգալիորեն համակրում էին իրենց ժամանակակից Օսվալդ Շպենգլերին, որն առաջնորդվում էր «մարդը գիշատիչ կենդանի է» և «ուժն է ծնում իրավունք» հայտնի կարգախոսներով:[34] Այս իմաստով հետաքրքիր են նաև 1939թ. Հիտլերի խոսքերն ուղղված վերմախտի հրամանատարությանը. «...Ողջ կենդանի աշխարհի ճակատագիրը ես տեսնում եմ պայքարի մեջ: Որևէ մեկը չի կարող խուսափել պայքարից, եթե ուզում է ապրել... Եթե որևէ ժողովուրդ հրաժարվի պայքարից, այն աստիճանաբար կոչնչանա»:[35]

Զարևանդը նշում է, որ պանթուրքիստները, իրար խառնելով Ստենսերի և Մոնտեսքյոյի վարդապետությունները, ստեղծել էին իրենց սեփական փիլիսոփայությունը: Ըստ վերջինի՝ ազգերն ունեն իրենց ծնունդի, զարգացման և վայրէջքի շրջանները: Մի շարք եվրոպական ժողովուրդներ, օրինակ՝ անգլիացիները, ըստ նրանց, ապրել են իրենց զարգացման բարձրակետը և այժմ վայրէջք են ապրում: Հնչել է թուրանյան ժողովուրդների ժամը (նաև՝ գերմանացիների): Այսինքն, պանթուրքիստները իրենց վերապահում էին յուրահատուկ առաքելության շնորհ, որը, ըստ Զարևանդի, «հրեաների չափ հին, սլավոնների և գերմանացիների չափ նոր ամբարտավան հավակնություն էր»:[36] Այսպես, Ահմեդ Հիքմեթն իր «Ալթըն օրդու» («Ոսկե զորք») ստեղծագործությունում թաթար-մոնղոլական զորքին պատկերում է որպես բարձր մշակույթ, բարոյականություն, առողջություն կրող և տարածող մի ուժ, իսկ նրա կողմից նվաճված ազգերին՝ որպես թույլ և մահացող: Թաթար-մոնղոլների և նվաճված ազգերի միախառնումից, ըստ հեղինակի, առաջանում է «ժամանակակից առողջ, ուժեղ և խանդավառ մարդկությունը»:[37]

Պատահական չէ նաև, որ իթթիհատականների՝ Փարիզի կազմակերպության անդամները մեծապես ազդվել էին ֆրանսիացի փիլիսոփա Օգյուստ Կոնտի գաղափարներից: Վերջինիս հայացքներից թուրքերը յուրացրել էին հատկապես այն դրույթը, ըստ որի կենդանի բնության մեջ մղվող «գոյության պայքարի» սկզբունքները փոխադրելի են մարդկային հասարակության վրա: Ավելի ուշ դա ակնհայտ դարձավ, երբ դոկտոր Նազիմը, հայերին ոչնչացնելու իր ծրագրերը հիմնավորելիս, առաջ քաշեց այն միտքը, թե բոլոր կենդանիները և բույսերն իրար ուտում են և իրենց կյանքը երկարացնում են միմյանց բնաջնջելով:[38]

Հատկանշական է, որ և՛ պանթուրքիզմը, և՛ նացիոնալ-սոցիալիզմը սոցիալական դարվինիզմի անքաժան մասն էին դարձնում ուժի, բռնության, դաժանության գովերգումը: Օրինակ՝ հայտնի է, որ պատերազմից անմիջապես առաջ թուրքական դպրոցների աշակերտներին տվորեցնում էին հետևյալ բնույթի երգեր. «Վրե՛ժ, վրե՛ժ, վրե՛ժ: Եկեք սպանե՛նք, եկեք պատառ-պատառ անե՛նք: Եկեք արյան ծովու՛մ լողանք: Վրե՛ժ, վրե՛ժ, վրե՛ժ»:[39] Նույն ոգին է պարունակում նաև Ադոլֆ Հիտլերի արտահայտած միտքը պատանիների դաստիարակության մասին. «Ինձ հարկավոր է երիտասարդություն, որը ծարավ է բռնության, իշխելու, որը չի վախենում ոչինչից...Ազատ և գիշատիչ գազան պետք է երևա նրա աչքերում...:»:[40] Այս առումով հետաքրքիր է Վահագն Դավթյանի դիտարկումը, ըստ որի, երկու գաղափարախոսություններն էլ առանձնակի բարձր տեղ էին հատկացնում իր դաժանությամբ աչքի ընկած այնպիսի պատմական անձի գովերգմանը, ինչպիսին էր Չինգիզ խանը:[41]

Եթե սեփական «ռասայի» գովերգումը հիմնավորում էր մյուս ազգերին նվաճելու, հպատակեցնելու, ոչնչացնելու անհրաժեշտությունը, ապա այս վերջինը հիմք պետք է ծառայեր ավելի հեռու գնացող ծրագրերի ձևակերպման համար: Պանթուրքիզմի և նացիոնալ-սոցիալիզմի ազգայնական-ռասայական հայացքների բնական շարունակություն պետք է համարել տարածապաշտական գաղափարները՝ պանթուրքականության կամ պանթուրանականության և պանգերմանականության տեսքով:

Ըստ պատմաբանների, նացիոնալ-սոցիալիզմի հայացքների համակարգում, իրոք, կարևոր տեղ է զբաղեցնում «ծավալապաշտության» գաղափարը:[42] Ընդ որում, այս գաղափարը նոր չէր և ծնունդ էր առել դեռ XIX դարում: Ադոլֆ Հիտլերը պանգերմանական շարժումից անվերապահորեն սեփականացրեց առնվազն երեք սկզբունք. «մայրցամաքային Եվրոպայում գերիշխանության հաստատում, գերմաներեն խոսող բոլոր ժողովուրդների միավորում և Գերմանիայի գաղութային տարածքների ընդլայնում»:[43] Գերմանիայի նացիոնալ-սոցիալիստական բանվորական կուսակցության ծրագրի առաջին կետում, մասնավորապես, ասվում էր. «Մենք պահանջում ենք բոլոր գերմանացիների միավորումը մեծ Գերմանիայի մեջ...»:[44] Այս հայտարարությունը նախ և առաջ նկատի ուներ «ռասայապես մաքուր» այն 15 միլիոն գերմանախոսներին, որոնք ապրում էին Ավստրիայում, Բալթիկայի շրջանում, Չեխոսլովակիայում և Շվեյցարիայում: Երկրորդ փուլով առաջարկվում էր Երրորդ ռայխի մեջ ընդգրկել «նորդիկական ռասային» պատկանող շուրջ 25 միլիոն մարդկանց, որոնք ապրում էին Գերմանիայի հարակից երկրներում՝ Հոլանդիայում, Բելգիայում, Սկանդինավյան թերակղզու երկրներում: Այսպիսով, իրականանալու էր Ալֆրեդ Ռոզենբերգի երազանքը՝ «Գերմանիան Ալպերից մինչև Ուպսալա»:[45]

Այս երկու համեմատաբար «անվնաս» փուլերին հետևելու էր երրորդը, որտեղ և դրսևորվելու էր ֆաշիստական ծավալապաշտության ողջ աղետաբեր բովանդակությունը: Հիմնվելով ռասայական տեսության վրա՝ Ադոլֆ Հիտլերն առաջ քաշեց «Լեբենսռաումի»՝ կենսական տարածքի անհրաժեշտության մասին ծայրահեղական գաղափարը: Ըստ դրա, գերմանական ռասայի զարգացման և աճի համար հարկավոր են նոր տարածքներ, որոնց նախկին բնակչությունը կամ պետք է ոչնչացվի, կամ շահագործվի՝ հանուն գերմանական ռասայի բարգավաճման: Սա հստակորեն արտահայտված է նացիզմի առաջնորդի մտքերում. «...Նացիոնալ-

սոցիալիստական շարժումը պետք է պայքարի մեր տարածքների և բնակչության միջև եղած անհամաչափությունը վերացնելու համար...Մենք պարտավոր ենք անխոնջ կերպով պայքարել... այն հողերի համար, որոնց նկատմամբ իրավունք ունի գերմանական ժողովուրդը»:[46] Իսկ ի՞նչ հողերի հաշվին պետք է վերացվեր այդ անհամաչափությունը: Հիտլերը շարունակում է. «...Մենք՝ նացիոնալ-սոցիալիստներս, սկսում ենք այն տեղից, որտեղ կանգ էինք առել 600 տարի առաջ: Մենք կանգնեցնում ենք գերմանացիների անվերջ շարժումը դեպի հարավ և արևմուտք և մեր հայացքները շրջում ենք արևելքում գտնվող հողերի վրա ...Իսկ երբ խոսում ենք այսօրվա Եվրոպայում որևէ տարածքի մասին, մենք կարող ենք նկատի ունենալ միայն Ռուսաստանը՝ իր հարևան վասալ երկրների հետ միասին»:[47]

Պանթուրքիզմի ծավալապաշտության գաղափարական հիմքերի ձևավորման վրա նույնպես զգալի է գերմանական մտքի ազդեցությունը: Կան փաստեր, որ դեռ 1842 թ. թուրքական զորքերի գերմանացի մարզիչ Հելմուտ Մոլտկեն, որը մեծ ավանդ ունի նաև գերմանական միլիտարիզմի ձևավորման գործում, թուրքերին համոզում էր, որ նրանց ապագան արևելքում է և ոչ թե Եվրոպայում:[48] Սակայն, որոշ հանգամանքների բերումով, այս միտքը լայն ընդունելություն չգտավ թուրքական վերնախավի շրջանում: Փոխարենը՝ Աբդուլ-Համիդի կողմից որդեգրվեց պանիսլամիզմի քաղաքականությունը, որը, ի դեպ, հարստացնելու էր պանթուրքիզմի գաղափարական զինանոցը:

Թեև պանթուրքիստ առաջնորդները, ինչպես խոստովանել է իթթիհատական գրող Հալիդե Էդիբը, երբեք հստակ պատկերացում չեն ունեցել Թուրանի աշխարհագրական սահմանների վերաբերյալ,[49] այնուամենայնիվ նրանց արտահայտած մտքերից կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել դրա մասին: Նախ և առաջ պանթուրքիզմը նպատակ ուներ իրագործել մոտակա խնդիրը, այն է՝ Թուրքիան թուրքացնելուց հետո միավորել օսմանյան, Հյուսիսային Պարսկաստանի և Անդրկովկասի օղուզական թուրքերին: Այնուհետև պետք է իրագործվեր թրքախոս մյուս ժողովուրդների միավորումը մեկ համաթուրքական պետության մեջ: Այս վերջին ծրագրի կապակցությամբ է, որ պանթուրքիստ գաղափարախոսները տարբերվում են իրենց մոտեցումներով: Մասնավորապես, Ռուսաստանից տեղափոխված թաթար հեղինակները Թուրանի սահմանները չափազանց տարածական էին տեսնում, որի պատճառով պատմագիտական գրականության մեջ նրանք հայտնի են պանթուրանիստներ անունով՝ հակառակ ավելի չափավոր պանթուրքիստների: Այսպես, նրանցից Ահմեդ Աղաևը գտնում էր, որ թյուրքերը ցրված են աշխարհի տարբեր մասերում՝ Չինաստանի ամենահեռավոր անկյուններից մինչև Ֆինլանդիա, Լեհաստան, Հունգարիա և Հյուսիսային Աֆրիկա: Ուստի Թուրանը, ըստ Աղաևի, իր տարածքով ավելի մեծ էր լինելու Եվրոպայից և Ամերիկայից միասին վերցրած՝ 70-80 միլիոն բնակչությամբ: Կային նաև այնպիսիները, որոնք ապագա Թուրանի կազմում առաջարկում էին ընդգրկել Ճապոնիան, Կուրիլյան կղզիները, Թայվանը:[50] Սակայն, պետք է կարծել, որ իթթիհատականների շրջանում առավել ընդունված էր Թուրանի ավելի իրատեսական տարբերակը, որի հեղինակներից էին Գեոք Ալփը և Յուսուֆ Աքչուրան: Վերջինիս կարծիքով, թյուրքական աշխարհը բաղկացած է երեք մասերից՝ Օսմանյան Թուրքիա, Իրանի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան շրջաններ և երրորդը՝ Ռուսաստանի և Չինաստանի տիրապետության տակ գտնվող երկրամասեր՝ Հյու-

սիսային Կովկաս, Անդրկովկաս, Ղրիմ, Կազան, Բաշկիրիա, Ղազախստան, Թուրքեստան և մի շարք սիբիրյան տարածքներ:[51] Ուրեմն, պատահական չէ, որ պատերազմից անմիջապես առաջ երիտթուրքական կառավարության շրջաբերականում ասվում էր. «Մեր ազգի և պետության իդեալը... մեզ տանում է դեպի մոսկովյան թշնամու վերացումը, որի միջոցով կայսրության մյուս մասերի հետ ձեռք կբերենք բնական սահման, որը կընդգրկի և կմիավորի մեր ռասայի բոլոր ճյուղերին»:[52]

Հետաքրքիր է և միգուցե նաև՝ ճակատագրական, որ պանթուրքիստները և նացիստները իրենց ծավալապաշտական ծրագրերի իրականացման գործընթացը որոշակիորեն առնչում էին հայերին և հրեաներին: Իսկ վերջիններս ճակատագրի բերումով ապրում էին ոչ միայն Թուրքիայում և Գերմանիայում, այլև պանգերմանական և պանթուրքական իդեալների իրականացման ամենամեծ խոչընդոտը հանդիսացող Ռուսաստանի տարածքում:

Հասկանալի է, որ ռուս-թուրքական սահմանի երկու կողմերում գտնվող հայերը սկսեցին դիտվել որպես «սեպ»՝ մխրճված թուրքական աշխարհի մեջ: Դեռևս 1906թ. Բեհաեդդին Շաքիրը, որը հետագայում կենտրոնական դեր պետք է խաղար հայերի ոչնչացման գործում, Կովկասի պանիսլամական առաջնորդներին հետևյալ կոչով էր դիմում. «...Մեր թշնամին հանդիսացող և ձեզ՝ ռուսների լծից ազատելու դեմ ամենամեծ արգելքներից մեկը հայերն են: Մշակեցեք մի կանոնավոր ծրագիր նրանց ջլատելու համար»:[53]

Հետաքրքիր են նաև Հիտլերի մտորումները. «...Ճակատագիրն այս առումով բարի է մեր նկատմամբ: Այն՝ Ռուսաստանը հանձնել է բոլշևիկներին, ինչը նշանակում է՝ Ռուսաստանը հանձնվել է հրեաներին: Արևելքում գտնվող հսկա տերությունը հասունացել է կործանման համար: Ռուսաստանում հրեական իշխանության վերջը կնշանակի նաև ռուսական պետության վերջը»:[54] 1945թ. փետրվարին Բորմանի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Հիտլերն ասել էր. «Գերմանիայի գլխավոր խնդիրը, իմ կյանքի նպատակը և նացիոնալ-սոցիալիզմի գոյության իմաստը բոլշևիզմի ոչնչացումն էր»:[55]

Այս առումով կարևոր ենք համարում ավելացնել, որ ազգային և ռասայական թշնամանքի կողքին նացիստները հրեաներին ընկալում էին նաև որպես քաղաքական անհաշտ թշնամիներ: Այսպես, Հիտլերը համոզված էր, որ հրեաների պատմական առաջնորդ Մովսեսը աշխարհի առաջին բոլշևիկն էր և իսկական նախակերպարը մեկ այլ հրեայի՝ Լենինի:[56]

Հետաքրքիր ենք համարում ներկայացնել պանթուրքիստ և նացիոնալ-սոցիալիստ մտածողների զաղափարական ևս մեկ ընդհանրություն, որն ինչ-որ չափով առնչվում է հայերի և հրեաների ճակատագրին: Դա այսպես կոչված «կատարյալ հասարակության» վերաբերյալ նրանց հայացքներն են:

Զիա Գեոք Ալփը, վերցնելով և աղավաղելով ֆրանսիացի սոցիոլոգ Էմիլ Դյուրկհեյմի զաղափարները, կարևոր էր համարում անհատի՝ հանուն հասարակական շահերի ինքնազոհության անհրաժեշտությունը:[57] Իսկ հասարակությունը, ըստ Գեոք Ալփի, պատրաստ է ցանկացած զոհաբերություն կատարել հանուն իր իդեալների իրականացման:[58]

Նման կարծիք է արտահայտում նաև Ադոլֆ Հիտլերը. «...Բոլոր կազմակերպությունների ամենահիմնական էությունը կայանում է նրա-

նում, որ անհատը, հրաժարվելով իր անձնական կարծիքից և շահից, դրանք զոհաբերում է ի օգուտ ավելի մեծ խմբի»:[59]

Եթե Գեոք Ալփի դեպքում հասարակությունը նույնացվում է ազգի հետ, ապա Հիտլերը շեշտը դնում է ռասայի վրա, հանուն որի թույլատրելի է ամեն ինչ:

Ինչ-որ իմաստով կարևոր է նաև նացիոնալ-սոցիալիստների և պանթուրքիստների վերաբերմունքը պետության քաղաքական կարգին: Պարզ է, որ ամբողջատիրական քաղաքական համակարգի պայմաններում, ինչպիսիք ստեղծվեցին Թուրքիայում և Գերմանիայում, նրանց համար ավելի դյուրին էր լինելու հասնել դրված նպատակներին:

Հրեա ուսումնասիրող Ուրիել Հեյդը, անդրադառնալով Զիա Գեոք Ալփի դեմոկրատական հայացքներին, ասում է, որ դժվար է դրանք ազատական անվանել: Թուրք գաղափարախոսը գտնում էր, որ դեմոկրատիան ոչ թե ժողովրդական զանգվածների, այլ ազգային ընտրյալ խավի իշխանությունն է. իսկ վերջինիս պետք է ղեկավարի առաջնորդը:[60] Նույն ոգով էր պարուրված նաև նացիոնալ-սոցիալիզմը. «Չե՛ն կարող լինել մեծամասնական որոշումներ, այլ միայն պատասխանատու անհատներ... վճիռները պետք է կայացվեն մեկ մարդու կողմից»:[61]

Եթե գերմանական ֆաշիզմի առաջնորդի դերում հանդես էր գալիս Ադոլֆ Հիտլերը, ապա պանթուրքիստներից այս հարցում հատկապես աչքի էր ընկնում Էնվեր փաշան, որը հույս ուներ դառնալ համաշխարհային թուրքական պետության ստեղծողը և իրեն համեմատում էր Նապոլեոն Բոնապարտի հետ:[62]

Ցեղասպանության ուսումնասիրման իմաստով կարևոր վերոհիշյալ գաղափարական ընդհանրությունների կողքին՝ նացիոնալ-սոցիալիզմի և պանթուրքիզմի մեջ կարելի է առանձնացնել մի քանի ոչ էական նմանություններ: Այսպես, երկու գաղափարախոսություններում էլ կարելի է նկատել դրական վերաբերմունք այնպիսի հարցի վերաբերյալ, ինչպիսին է սոցիալական համերաշխության անհրաժեշտությունը հասարակության տարբեր խավերի միջև:[63] Սրան կարելի է գումարել բրիտանացի հետազոտող Ք. Ուոլքերի այն դիտարկումը, ըստ որի երկու աշխարհայացքներում էլ զգացվում է ակնհայտ արհամարհական վերաբերմունք իրենց հասարակությունների ավանդական կրոնների հանդեպ:[64]

Չնայած վերջին հանգամանքին՝ այնուամենայնիվ հարկավոր է նշել, որ և՛ երիտթուրքերը, և՛ նացիստներն իրենց եղերական ծրագրերում օգտագործեցին կրոնի գործոնը: Իթթիհատականները հայերին բնաջնջելու ժամանակ բնակչության հետամնաց զանգվածներին գրգռում էին ջիհադի կոչերով, իսկ նացիստներն օգտագործում էին հատկապես Արևելյան Եվրոպայի բնակչության շրջանում գոյություն ունեցող հակահրեական կրոնական թշնամանքը:

Պանթուրքիզմի և նացիոնալ-սոցիալիզմի վերոհիշյալ ընդհանրություններից բացի, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև այդ աշխարհայացքներն առաջ քաշող և կենսագործող գաղափարախոսների և քաղաքական գործիչների անձերը: Վերջիններիս միջև եղած նմանությունների վերաբերյալ ուշագրավ դիտարկումներ է կատարել ամերիկահայ հետազոտող Ռ. Դեքմեջյանը: Համեմատելով հայկական և հրեական ցեղասպանությունների առաջացման պատճառները սոցիալական հոգեբանության տեսանկյունից՝ հեղինակը իրավացիորեն շեշտել է նացիստ և իթթի-

հատական առաջնորդների էթնիկական և աշխարհագրական մարգինալության՝ սահմանայնության փաստը: Իրոք, երկու կուսակցությունների վերնախավերի՝ որոշիչ դերակատարություն ունեցող անձինք աշխարհագրական և ազգային հանգամանքների բերումով չէին կարող «մաքուր» գերմանացի կամ «մաքուր» թուրք համարվել:

Ադոլֆ Հիտլերը՝ նացիստական կուսակցության առաջնորդը և նացիզմի գլխավոր գաղափարախոսը, ծնունդով Ավստրիայից էր և գերմանական քաղաքացիություն էր ստացել միայն 1932թ. (տեսակետ կա, որ նա որոշակի անհարմարություն էր զգում այս կապակցությամբ և Ավստրիայի անշյուղով փորձում էր իրեն լրիվ գերմանացի դարձնել):[65] Կուսակցության երկրորդ մարդը և քաղաքականության մեջ Հիտլերի առաջին ուսուցիչներից մեկը՝ Ռուդոլֆ Հեսը, ծնունդով Եգիպտոսից էր և Գերմանիա էր տեղափոխվել 14 տարեկան հասակում: Նացիզմի մեկ այլ կարկառուն դեմք՝ Ալֆրեդ Ռոզենբերգը, որը հատկապես հայտնի էր իր ռասիստական գաղափարներով, ծնվել էր Էստոնիայում և Գերմանիա էր անցել Առաջին աշխարհամարտից հետո:[66] Ծագումով անգլիացի էր գերմանական ինքնագիտակցություն ունեցող Հյուստոն Չեմբերլենը, որը նացիզմի և Հիտլերի վրա մեծ ազդեցություն թողեց իր ռասիստական գաղափարներով:[67] Այս մարդկանց ցուցակին կարելի է ավելացնել նաև Ռիբբենտրոպ, Գյորինգ, Ռոհմ, Կալտենբրուններ անունները:[68]

Նույնը կարելի է ասել պանթուրքիստ առաջնորդների մասին: Զիա Գեոք Ալփը, որին հաճախ անվանում են «պանթուրքիզմի հայր», սերում էր Դիարբեքիրի քրդական միջավայրից:[69] Հանրահայտ իրողություն էր, որ պանթուրքիստներ Յուսուֆ Աքչուրան, Իսմայիլ Գասպրինսկին, Հյուսեին-զադե Ալին, Ահմեդ Աղաևը ռուսաստանցի թաթարներ էին: Դյոնմե (մահմեդականացած հրեա) էր պանթուրքիզմի մեկ այլ հայտնի գաղափարախոս՝ Թեքին Ալփը:[70]

Ռ. Դեքմեջյանը նշում է, որ իթթիհատական կուսակցության քաղաքականությունն ի կատար ածողները նույնպես աչքի էին ընկնում իրենց ոչ թուրքական ծագումով: Այսպես, ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան բուլղարացի գնչու էր, ռազմական նախարար Էնվերը չերքեզական և ալբանական ծագում ուներ, ֆինանսների նախարար Ջավիդ բեյը դյոնմե էր, մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան՝ ալբանացի արքայազն: Բալկանյան ծագում ունեին հայերի ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից բժիշկներ Նազիմը և Բեհաեդդին Շաքիրը:[71]

Հեղինակի կարծիքով ընդհանուր անբարենպաստության պայմաններում (ինչպիսիք ստեղծվել էին Թուրքիայում և Գերմանիայում մինչև երկու աշխարհամարտերը) նոր վերնախավը կազմող վերոհիշյալ անձինք իրենց սահմանային ինքնագիտակցության պատճառով ինքնության ցավագին ճգնաժամ են ապրում: Իրենց այս զգացումը հաղթահարելու համար նրանք որդեգրում են ծայրահեղական գաղափարախոսություն և դառնում դրա «ճշմարիտ հետևորդները»: Գալով իշխանության՝ այս մարդիկ իրենց հիվանդագին վիճակը տարածում են իրենց հասարակությունների վրա, ինչն էլ պատճառ է դառնում հակահայկական և հակահրեական ծայրահեղ դիրքորոշումների որդեգրման:[72]

Այսպիսով, Թուրքիայում և Գերմանիայում երկու աշխարհամարտերից առաջ իշխանության գլուխ եկած վարչակարգերն իրենց նպատակների իրականացման համար առաջնորդվում էին որոշակի գաղափարա-

խոսություններով, որպիսիք էին պանթուրքիզմը և նացիոնալ-սոցիալիզմը: Վերջիններս, կրելով իրենց ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական բարդ զարգացումների, ինչպես նաև հասարակության և անհատների հոգեբանական հիվանդագին վիճակի կնիքը, աչքի էին ընկնում իրենց ծայրահեղությամբ և մարդատյացությամբ: Հանրահայտ է, որ երկու գաղափարախոսություններին էլ հատուկ են ազգայանական, ռասիստական և էքսպանսիոնիստական հայացքներն իրենց սուր ծայրով ուղղված էին հայերի և հրեաների դեմ: Վերջիններս իթթիհատականների և նացիստների կողմից սկսեցին դիտվել ոչ միայն որպես վտանգ թուրքական և գերմանական հասարակությունները միատարր դարձնելու գործում, այլև՝ որպես լուրջ խոչընդոտ պանթուրանական և պանգերմանական տարածապաշտության իրագործման ճանապարհին: Սա է պատճառը, որ հայերի և հրեաների ոչնչացումը դարձավ անառարկելի «անհրաժեշտություն»:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[1] Ամերիկացի հոգեբան է. Սթաուբը, ուսումնասիրելով զանգվածային սպանությունների մի շարք օրինակներ, այն համոզմանն է գալիս, որ կյանքի դժվարին պայմաններում մարդիկ դիմում են իրենց ֆիզիկական և հոգեբանական ինքնապահպանմանն ուղղված գործողությունների: Կյանքի դժվարություններին նրանք պատասխանում են որոշակի մտքերով, զգացումներով և գործողություններով, որոնք չեն փոխում իրականությունը, սակայն օգնում են լուծել հոգեբանական խնդիրները: Նման գործողությունների շարքին, ըստ հեղինակի, դասվում է որևէ *գաղափարախոսության* որդեգրումը: (Տե՛ս Staub Ervin, The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence, New York: Cambridge University Press, 1989, p. 5.)

[2] Гасанова Э.Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции, Баку, 1966, стр. 49.

Հեղինակն այս աշխատանքում օբյեկտիվ հետազոտման է ենթարկում և վերհանում 20-րդ դարի սկզբին ձևավորված թուրքիզմի և պանթուրքիզմի ազգայնական և ռասիստական բնույթը:

[3] Mosse George L. The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich, New York: Howard Fertig. Inc., 1998, p. 23.

[4] Mosse George L., նշված աշխ., էջ 23:

[5] Նույն տեղում, էջ 27:

[6] Նույն տեղում, էջ 28:

[7] Այդ մասին տե՛ս Heyd Uriel. The Foundations of Turkish Nationalism. London: The Harvil Press Ltd, 1950, p. 159.

[8] Պատահական չէ, որ Թուրքիայում սկսված «Ենի լիսան» («Նոր լեզու») շարժումը փորձում էր վերածնել թուրքերեն լեզուն հենց այս ժողովրդի խոսակցական բարբառի հիմքի վրա:

[9] Heyd Uriel, նշված աշխ., էջ 76:

[10] Նույն տեղում, էջ 140:

[11] Զարևանդ. Միացյալ, անկախ Թուրանիա, Երևան 1993, էջ 82:

[12] Kaiser Hilmar. Imperialism, Racism, and Development Theories. The Construction of a Dominant Paradigm on Ottoman Armenians, Ann Arbor, Mich.: Gomidas Institute, 1997, p. 18.

[13] Kaiser Hilmar, Imperialism,.... In the foreword by Stephan H. Astourian, p. ix.

[14] Նույն տեղում:

[15] Tekin Alp. The Turkish and Pan-Turkish Ideal, London, 1917, pp. 37-39.
[16] Զարևանդ, նշված աշխ., էջ 83:
[17] Hilberg Raul. The Destruction of the European Jews, Chicago: Quadrangle Books, 1967, p. 60.
[18] Նույն տեղում, էջ 66:
[19] Դրա պատճառն այն էր, որ XX դարի սկզբին թուրքական քաղաքային միջավայրում նոր-նոր տեղի էր ունենում ազգային ինքնագիտակցության արթնացում դարերի պատմություն ունեցող կրոնական ինքնագիտակցության փոխարեն. սրա պատճառով ռասիստական գաղափարները չէին կարող միանգամից լայն ընդունելություն գտնել Թուրքիայում: Սինչդեռ նացիստներն իրենց ռասիստական գաղափարները տարածում էին արդեն խորը ազգային ինքնագիտակցություն ունեցող գերմանական հասարակության մեջ:
[20] Brady Robert A. The Spirit and Structure of German Fascizm, London: Vic. Goll. Ltd, 1937, p. 187.
[21] Mosse George L., նշված աշխ., էջ 89:
[22] Զարևանդ, նշված աշխ., էջ 56:
[23] Նույն տեղում, էջ 80:
[24] Նույն տեղում:
[25] Hirschmann I.A. "The Degradation of Culture", in *Nazism: An Assault on Civilization*, New York, 1934, p. 91.
[26] Mosse George L., նշված աշխ., էջ 103:
[27] Shirer William L. The Rise and Fall of the Third Reich, New York: Crest Book, 1960, pp. 155-156.
[28] Гасанова Э.Ю., նշված աշխ., էջ 141:
[29] Նույն տեղում, էջ 133:
[30] Նույն տեղում, էջ 137:
[31] Mosse George L., նշված աշխ., էջ 90:
[32] Shirer William L., նշված աշխ., էջ 156:
[33] Սանրամասն տե՛ս Вольтман Людвиг. Политическая антропология: исследование о влиянии эволюционной теории на учение о политическом развитии народов. Москва 2000.
[34] Brady Robert A., նշված աշխ., էջեր 340-341:
Նացիստների վրա հատկապես ազդել էր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Շպենգլերի կողմից գրված «Եվրոպայի մայրամուտը» գիրքը, որտեղ առաջ էր քաշվում տարբեր մշակույթների վերելքի և անկման օրինաչափությունների գաղափարը: Նացիստները անմիջապես օգտագործեցին այս աշխատանքը՝ մյուս ռասաների և ժողովուրդների մոտալուտ անկումը հիմնավորելու և իրենց՝ աշխարհը փրկելու առաքելության մասին հայտարարելու համար:
[35] Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми томах, Том 2, Москва, 1988, стр. 243.
[36] Զարևանդ, նշված աշխ., էջեր 53-54:
[37] Гасанова Э.Ю., նշված աշխ., էջեր 132-133:
[38] Ռիֆաթ Սեվլան Զադե. Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը և իթթիհատի հայաջինջ ծրագրերը, Երևան 1990, էջ 98:
[39] United States Official Documents on tne Armenian Genocide. Compiled and Introduced by Ara Sarafian, Volume II, Watertown: The Arm. Review Inc., 1994, p.105.
[40] Мельников Д., Черная Л. Преступник номер 1. Нацистский режим и его фюрер, Москва, 1991, стр. 23.
[41] Տե՛ս Dadrian Vahakn N. "The Historical and Legal Interconnections Between the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: From Impunity to Retributive

Justice". In *The Yale Journal of International Law*, Summer 1998, Volume 23, Number 2, pp. 543-547.

[42] Филатов Г.С. "Типология фашистских режимов и особенности итальянского фашизма". В св. *Фашизм и антидемократические режимы в Европе (начало 20-х годов-1945 г.)*, Москва, 1981, стр. 11.

[43] Галкин А.А. Германский фашизм, Москва, 1989, стр. 273.

[44] Lengyel Emil. "The Brown International". In *Nazism: An Assault on Civilization*, New York, 1934, p. 179.

[45] Նույն տեղում:

[46] Hitler Adolf. Mein Kampf. Internet: http//:www.hitler.org/writings/Mein-Kampf/

[47] Նույն տեղում:

[48] Զարևանդ, նշված աշխ., էջ 87:

[49] Гасанова Э.Ю., նշված աշխ., էջ 119:

[50] Նույն տեղում, էջ 117-118:

[51] Նույն տեղում, էջ 118:

[52] Alp Tekin, նշված աշխ., էջ 50:

[53] Սիմոնյան Հր.Ռ. Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը,, Երևան, 1986, էջ 190:

[54] Hitler Adolf, նշված աշխ:

[55] Безыменски Л. Особая папка "Барбароса", Москва, 1972 , стр. 15.

[56] Кон Норман. Благославление на геноцид: миф о всемирном заговоре евреев и "Протоколах сионских мудрецов", Москва, 2000, стр. 117.

[57] Heyd Uriel, նշված աշխ., էջ 53:

[58] Նույն տեղում, էջ 58:

[59] Hitler Adolf, նշված աշխ:

[60] Heyd Uriel, նշված աշխ., էջ 133-134:

[61] Hitler Adolf, նշված աշխ:

[62] Սիմոնյան Հր.Ռ., նշված աշխ., էջ 283-284:

[63] Տե՛ս Heyd Uriel, նշված աշխ., էջ 69 և Тольятти П. Лекции о фашизме, Москва, 1974, стр. 16.

[64] Walker Christopher J. Armenia: The Survival of a Nation London: Croom Helm, 1980, p. 191.

[65] Lengyel Emil, նշված աշխ., էջ 181:

[66] Նույն տեղում, էջ 178:

[67] Shirer William L., նշված աշխ., էջ 152:

[68] Dekmejian R.H. "Determinants of Genocide: Armenians and Jews as Case Studies". In *The Armenian Genocide in Perspective*. Edited by Richard G. Hovannisian, New Brunswick: Transaction Books, 1986, p. 93.

[69] Heyd Uriel, նշված աշխ., էջ 21:

[70] Tekin Alp, նշված աշխ., էջ VI:

[71] Dekmejian R.H., նշված աշխ., էջ 93:

[72] Նույն տեղում, էջ 92:

Резюме

Идейные сходства пантюркизма и национал-социализма

Тигран Матосян

Общеизвестно, что иттихалисты и германские фашисты, находившиеся у власти соответственно в течение Первой и Второй мировых войн и совершившие свои преступления против человечества, руководствовались определенными мировоззрениями. Это – идеологии пантюркизма и национал-социализма.

Будучи результатом в некотором смысле сходных кризисных сред, пантюркизм и национал-социализм разделяли ряд общих идей. Некоторые из них (крайний национализм, расизм, экспансионизм), совпадающие прежде всего своим геноцидным содержанием, сыграли существенную роль в обосновании "необходимости" уничтожения армян и евреев.

Например, целью крайне националистических взглядов пантюркистов и нацистов являлась беспощадная национально-расовая унификация населения подвластных им территорий. Расистские идеи, в частности, теория "социального дарвинизма", "обосновывали" необходимость захвата, покорения и физического истребления других "неполноценных" народов. Понятно, что вышеуказанные взгляды своим острием были направлены против армян и евреев. Последние стали также рассматриваться как серьезное препятствие на пути осуществления экспансионистских планов пантуранизма и пангерманизма.

Summary

The Ideological Similarities of Pan-Turkism and National-Socialism.
Tigran Matosyan

It is well known that the intentions of the Ittihadists and the National-socialists to annihilate the Armenians and the Jews during World War I and II, were guided by certain worldviews. Those were the ideologies of Pan-Turkism and National-Socialism.

Having derived from in a sense identic crisis environments, the two ideologies shared a number of common views which played a substantial role for motivating the necessity to kill the Armenians and the Jews. In this regard, it is of a special importance to stress upon the ideas of extreme nationalism, racism and territorial expansion.

The purpose of the extreme nationalism of Ittihadists and Nazis, for example, was to brutally homogenize the territories under their rule. The racist ideas, particularly the theory of "Social Darvinism", "justified" the necessity to invade, subjugate and destroy other "inferior" peoples. It is obvious that the latter views were directed against the Armenians and Jews. These peoples were also defined as serious obstacles in the way of realization of Pan-Turanian and Pan-Germanic plans.